

FESTINALENTE

hitaan muutoksen ääniä

**La Monte Young sävelsi Fluxus-kaudellaan teoksen Composition 1960 No. 7 (1960), jonka partituuri on hyvin lyhykäinen. Sen ainoa merkintä on kaksi sävel-
tä, H- ja F#-sävelet, joita tulee soittaa ohjeen mukaan mahdollisimman pitkään. Teos on loppu kun äänet ovat sammuneet.**

ryhtynyt käyttämään akustisesti soivia ääniä sellaisenaan, vaan siirsi vireydet soitinsävellyksiksi tai vireyksen pohjalta kehittyneiksi soitinimprovisaatioiksi. Youngin teoksille on myös tyypillistä itämaista musiikkia muistuttava meditatiivisuus, pitkät kestot ja ajantajun häviäminen.

La Monte Youngin ääni-installaatioissa ja äänitiloissa soivat soitinäänien sijaan elektroniset siniäänit. Eräs näistä ääni-installaatioista on galleriaksi muutettu Church Streetin huoneisto New Yorkissa, jossa Young aikoinaan asui. Vuonna 1993 käynnistyneen ääni-installaation valaistuksesta vastaa Youngin puoliso Marian Zazeela. Pitkään soivien äänien vireydet ovat tarkkaan laskettuja, ne elävät Dream Housen tilassa omaa elämäänsä ja synnyttävät uusia sointeja yhdistyessään toisiinsa. Äänitilan muutokset ovat hitaita ja äänien sisään pääseminen vaatii kuuntelijalta aikaa. Toisinaan tilassa istuu ihmisiä lattialla meditoimassa. Teoksen piti päättyä vuosituhanen vaihteessa, eli seitsemän vuoden drone-äänien soimisen jälkeen, mutta hanke sai jatkoaikaa. Samalla se ristittiin uudelleen: Dream House: Seven+Eight Years of Sound and Light. ¹

Long String Instruments

Kun musiikillista tapahtumista hidastetaan ja pelkistetään äärimmilleen, jää jäljelle vain ääni ja äänen sointiväri. Sen osoittaa teoksillaan väsymätön äänikokeilija, säveltäjä Alvin Lucier, jonka tunnetuimpia teoksia on Music On A Long Thin Wire vuodelta 1977. Teoksen lähtökohtana on noin 17 metriä pitkä lanka, johon Lucier syöttää äänioskillaattorilla tuotetut äänitaajuudet. Hän käyttää neljää ääntä, jotka soivat kukin eri äänitaajuudella. Lanka on mikitetty sen kummastakin päästä. Lucier toteaa: ”Neljän oskillaattoriäänien synnyttämät äänet eivät ole matalaa suoraa ääntä

[drone], kuten moni saattaisi luulla pitkästä värähtelevästä langasta. Sen sijaan siitä syntyy kompleksisia ja vangitsevan eterisiä sointuja.” ²

Alvin Lucierin lankateoksen tapaisia ratkaisuja kutsutaan pitkien kielten soittimiksi, long string instruments, jotka ovat oma mielenkiintoinen tutkimusalueensa äänitaiteen kentällä. Soittimet ovat yleensä installaatiomaisia, sähkömekaanisia instrumentteja ja ne tuottavat tilaan hitaasti värähtelevien ja vapaasti soivien kielten ääniä. Kieli-installaation soiminen riippuu siitä, mihin vireyteen kielet on viritetty. Moni tekijä rakentaa kielisoittimensa niin, että kielten soiminen saa aikaan ketjureaktion, eli impulssina olevan äänen vaikutuksesta resonanssitajuudet heräävät itsestään eloon ja alkavat soida muissa kielissä. Äänien syntyprosessi on yleensä hidas, ja siihen syventyminen vaatii kuuntelijalta kärsivällisyyttä.

Pitkät kielisoittimet suunnitellaan näyttelytilaan usein niin, ettei kielten soittamiseen tarvita ihmiskättä, mutta toisinaan niitä rakennetaan myös soitettavaksi. Muun muassa hollantilainen äänitaiteilija Paul Panhuysen on toteuttanut vuodesta 1982 pitkien kielten soittimia ja järjestänyt esityksiä, joissa hän on läsnä kielten soittajana. Myös amerikkalainen äänitaiteilija Ellen Fullman työskentelee samoin periaattein ja soittaa näyttelytilaan installoituja lankateoksiaan. Kieliä hänen soittimissaan voi olla 80-100 kpl ja pisimmillään ne ovat noin 40-50 metrisiä. ³

Hitauden
kokemukseen
niin minimalis-
tisessa
taiteessa kuin
hiljaisuus-
dessakin
vaikuttaa myös
ihmisen
psykkinen
odotustila.

Australialainen äänitaiteilija Alan Lamb puolestaan rakentaa teoksensa hylätyillä puhelinlinjoilla olevien lankojen äänistä. Hän ei pakota ääniä soimaan, vaan tallentaa ne siten kuin ne soivat autiomaan luonnonolosuhteissa. Pakujen puhelinlankojen perusaani on noin 1 Hz, joten ihmiskorva ei kuule näin matalaa ääntä. Sen sijaan kuulemme tämän perusaänen synnyttämät ylätaajuudet, jotka antavat langalle sen soinnin.

Hitaus prosessimusiikissa ja minimalismissa

Digitaalisäveltäjän perusrutiiniin kuuluu äänien hidastaminen ja sitä kautta uusien sointien löytäminen. Mutta ennen digitaalista aikakautta tämä tekniikka ei ollut käden ulottuvilla. Syyskuussa 1967 amerikkalainen minimalisti-säveltäjä Steve Reich kirjoitti tekstiohjeen konseptuaaliselle teokselle, jota ei ollut mahdollista toteuttaa 1960-luvun teknologialla. Slow Motion Soundin ohje kuuluu: ”Very gradually slow down a recorded sound to many times its original length without changing its pitch or timbre at all.”

Ääntä olisi saanut hidastettua kelanauhurin kierrosnopeutta hidastamalla, mutta samalla myös äänenkorkeus olisi madaltunut. Sitä Reich ei halunnut. Vasta neljänneksivuosisata myöhemmin muusikko Chris Hughes toteutti tietokoneella Steve Reichin idean pohjalta teoksen Slow Motion Blackbird (Fontana, cd 1994), jossa hän toistaa samaa linnunlauluaihetta yhä uudelleen ja uudelleen, ja hidastaa (venyttää) katkelmaa joka toistokerralla yhä pidemmäksi. ⁴

Hughesin toteutus on lähes kuusi minuuttinen, ja sen lopussa ääni alkaa jo hajoamaan. Digitaalinen ääniteknologia on kehittynyt kymmenessä vuodessa niin paljon, että tänä päivänä hidastusprosessia voisi jatkaa vielä kymmeniä minuutteja.

Kun Steve Reich oli tehnyt ensimmäiset prosessiteoksensa hän kirjoitti ajatuksistaan lyhyessä esseessään Music as a Gradual Process (1968). Hän päättää kirjoituksensa: ”While performing and listening to gradual musical processes one can participate in a particular liberating and impersonal kind of ritual. Focusing in on the musical process makes possible that shift of attention away from he and she and you and me outwards towards it.”

Minimalistista musiikkia ei tunnettu vielä tähän aikaan sillä nimellä, se ristittiin vasta vuosia myöhemmin. Kriitikko ja säveltäjä Tom Johnson toteaa keksineensä käsitteen ’minimalismi’ vuonna 1972. Tarkemmin ottaen tämä tapahtui 30.3.1972, jolloin hän kirjoitti Village Voiceen konserttiarvion The Minimal Slow-Motion Approach. Johnson käytti minimalismi-käsitettä kuvaamaan esitysten tapahtumattomuutta, sillä tapahtumat lavalla olivat käsitteellisiä ja staattisia, vailla kehitystä. Kaikki se (vähä) mitä tapahtui, oli kirjoituksen otsikon mukaisesti ikään kuin hidastettua toimintaa. ⁵

Hitauden piirrettä ei yleensä liitetä amerikkalaiseen minimalistiseen musiikkiin, joka tyypillisimmillään on hyvinkin rytmistä ja nopeaa. Sävelien runsaasta määrästä huolimatta hitauden estetiikka on läsnä samojen aiheiden toisteisuudessa ja aiheiden verkkaisena, prosessimaisena kehityksenä. Hidastempoisuus on puolestaan tyypillisempää eurooppalaisille minimalisteille, kuten Gavin Bryarsin ja Arvo Pärtin musiikille.

Hitaus ja hiljaisuus

Hitauden kokemukseen niin minimalistisessa taiteessa kuin hiljaisuudessaakin vaikuttaa myös ihmisen psykkinen odotustila. Jos kuuntelija odottaa teokselta jotain muuta

kuin mitä teos voi hänelle antaa, hän saattaa kokea teoksen hitaana ja pitää sitä pitkästyttävänä. Kun radiossa tai televisiossa tapahtuu lyhyt lähetyskatko, tuntuvat sekunnit vastaanottajasta huomattavasti pidemmiltä kuin ne todellisuudessa ovat.

John Cagen hiljaisuusteoksen 4’33” (1952) esittäjä ei soita ääniä, mutta ei-intentionaalisia ääniä tapahtuu esityksen aikana hyvinkin paljon. Näistä äänistä Cage oli kiinnostunut. Kun tein muutama vuosi sitten John Cagen hiljaisuusteoksesta radioversion (Lumottuja ääniä -ohjelma, YLE Radio 1), esitin teoksesta vain osan. Teoksen ajatus kävi ilmi lyhyestäkin versiosta ja toisekseen, 4’33” pituisen hiljaisuuden esittäminen radiossa olisi ollut katastrofi, sillä puhelinkeskus olisi tukkeutunut kärsimättömien kuuntelijoiden valituksista. BBC esitti hiljaisuusteoksen orkesteriversion vuonna 2004, ja kamerat kuvasivat neljän ja puolen minuutin ajan liikkumattomia orkesterimuusikoita ja yleisöä. Mutta jos myös kuvainformaatio olisi lähetyksessä ollut tyhjää, olisi se osoittanut todellista ymmärtämystä Cagen ideaa kohtaan.

Taiteilija Yves Klein etsi yhden värin ulottuvuuksia myös äänestä teoksessaan Symphonie-monoton-silence (1947–61). Klein pyytää sinfoniaorkesteria soittamaan D-duuri sointua pitkään. Jos sointua soitetaan 20 minuuttia, tulee sitä seurata Kleinin ohjeen mukaan 20 minuutin hiljaisuus. Sointua voidaan soittaa myös jopa 40 minuuttia. Kleinin ”monotoni-hiljaisuus-sinfonia” ei ole vakiintunut sinfoniaorkesterien ohjelmistoon ja sitä tuskin ollaan kuultu Suomenkaan konserttilavoilla. ⁶

Beethovenin ambientmusiikki

Viime vuosina on kuultu sieltä täältä Leif Ingen 9 Beet Stretchistä, joka on digitaalisesti tuotettu sovitus Ludwig van Beethovenin yhdeksännestä sinfoniasta. Inge hidastaa sinfonian nauhoituksen vuorokauden mittaiseksi, muuttamatta sen vireyttä. Koska tähtäimessä on 24 tuntinen venytys, venytyksen suhdeluku pitää etsiä kohdalleen tapaus kerrallaan ja käsillä olevaan nauhoitukseen sopivaksi. Omissa kokeiluissaan Inge on käyttänyt nauhoituksia, joissa alkuperäisen sinfonian pituus on ollut 64–78 minuuttia. Näissä tapauksissa hidastuksen suhde alkuperäiseen on ollut 19–23 kertainen. Ingen teoksen voi toteuttaa kuka tahansa, lähteenä voi käyttää kyseisen sinfonian tallennetta, tai jos sellaista ei löydy, hän kehottaa ottamaan lähteeksi Mozartin Requiemini. ⁷

Village Voicen kriitikko, säveltäjä Kyle Gann on pohtinut, miksei Beethovenia voisi ajatella ambient-säveltäjänkin. Tämä olisi totta, jos hän olisi kirjoittanut sinfoniansa adagio-osuuden tempon 24 kertaa hitaammaksi. Silloin osasta olisi tullut 330 minuutin kestoinen kuten Ingen hidastuksessa. ⁸

Vaikka kapellimestarit eivät tulkinnoissaan ota aivan näin suuria vapauksia, idea itse asiassa ei ole kaukaa haettu. Beethoven venytti itsekin musiikin rajoja ja hidastutti teoksiensa toonika-dominantti-jännitteitä kestoiltaan hyvin pitkiksi. Hidastetun ulottuvuuden etsintä Beethovenin sinfoniasta on loppujen lopuksi samassa linjassa säveltäjän ideoiden kanssa.

Vuonna 2005 olin puhumassa digitaalisen musiikin ulottuvuuksista pohjoismaisten tekijänoikeusjärjestöjen genre-asiantuntijaryhmälle. Ryhmä joutuu työssään puntarimaan musiikin uusia muotoja ja esittämisen tapoja, ja sen päätökset vaikuttavat muun muassa siihen, mihin genre-kategoriat digitaaliset musiikkiteokset sijoitetaan. Päätös vaikuttaa suoraan siihen, minkälaisia korvauksia säveltäjä saa teoksensa esityksistä. Eräs vierailuni myötä esiin nous-

John Cagen 639-vuoden teoksen esityspaikka Halberstadtin kirkossa

Ongelmallisuuksien pohtiminen osoittaa kuinka musiikki on muuttunut, ja vanhat arviointikriteerit eivät enää ole suuntaa antavia.

sut ongelma-kysymys oli kyseinen Ingen hidastus-teos. Teoksen äärellä asiantuntijoita askarrutti säveltäjän luovan panoksen merkitys teoksen synnyttämisessä, eli voidaanko kyseinen 24 tunnin teos asettaa esimerkiksi Beethovenin tai Sibeliuksen koko tuotannon rinnalle. Perinteisin menetelmin säveltäjä saattaa ylittää tuotantonsa kokonaiskestossa kyseiseen tuntimäärään vasta luovan elämänsä ehtopuolella.

Näiden ongelmallisuuksien pohtiminen osoittaa, kuinka musiikki on muuttunut, eivätkä vanhat arviointikriteerit enää ole suuntaa antavia. Vertailun vuoksi voisi mainita Juhani Liimataisen kokeilut Sibeliuksen sinfoniailla, joita hän on nopeuttanut Max/Msp-ohjelmalla ja tiivistänyt ne muutamaan sekuntiin. Kun yli puolituntinen sinfonia vilahtaa läpi sekunneissa, yksityiskohdat katoavat ja lopputuloksena korva erottaa enää vain sointiväriin.

Ääniversumeja hidastettujen sävelien sisällä

Hitaan muutoksen estetiikka oli lähtökohtana Momentum-levylleni (2004). Teokset pohjautuvat lyhyihin sämpelisiin, joita olin irrotanut klassisista sävellyksistä. Lähteenä käyttämissäni teoksissa soi kymmeniä- tai satojatuhansia säveliä, jotka liitvät kuuntelijan huomion ohi vailla erityistä painoarvoa. Voisi jopa sanoa, että yksittäiset sävellet ovat varsin merkityksettömässä roolissa alkuperäisessä kontekstissaan, sillä klassisessa musiikissa sävellyksen johdrolankana on sävelten yhdistely, melodian ja harmonian, keinovariointien pohjautunut estetiikka. Noukin tästä musiikin sävelvirrasta esiin muutaman sävelen, ja keskitin huomioni niihin soinnin kuulokulmasta. Hidastin säveliä ää-

rimmilleen, sillä halusin löytää merkityksettömistä hetkistä merkityksellisyttä. Seitsemän ja puoliminuuttinen Four Notes (2001) pohjautuu nimensä mukaisesti neljän sävelen hidastukseen. Canvasissa (1999) on pohjana vokaalisämpel, jota hidastutin äärimmilleen, niin ettei ihmisääni aivan vielä hajonnut bittiavaruuteen. Violin Tone Orchestra (1996) ja When I Am Laid In Earth (2002) ovat rytmistä ja toisteista vaiheensiirtomusiikkia, joista edellisen pohjana on yksi sävel, jälkimmäisen kaksi sointua.⁹

Hyvin hitaat ääniprosessit soivat myös konserteissani, joissa käytän toisenlaista äänimateriaalia kuin edellä mainitulla levyllä. Livenä tuottamissani feedback-äänissä keskeistä on äänenvärisissä tapahtuvat muutokset, niiden intensiteetti ja kehittyminen. Äänien live-muokkaaminen on monisyinen prosessi, sillä laiteverkostoni sisällä äänet kiertoutuvat toisiinsa, ja myös vaikuttavat toisiinsa aivan kuten lankasoittimien resonanssiäänissä. Muutos yhdessä äänessä vaikuttaa hitaasti toiseen ääneen. Soitettaessa on kuunneltava äänien sointeja ja ohjailtava muokausprosessia, jotta äänien värit aukeavat soimaan halutulla tavalla.

639 ja 1.000 vuoden musiikkiesitykset

Edellä mainitun La Monte Youngin valo- ja ääni-installaation pitkä äänet soivat New Yorkissa useita vuosia, mutta eräs teos tulee soimaan 639 vuotta, vieläpä elävien soittajien esittämänä. Halberstadtin kirkossa Saksassa aloitettiin 5.9.2001 John Cagen teoksen Organ2/ASLSP ('As SLOW as Possible') haasteellinen esitys, jonka pitkälle venytetty aikakäsitys on omaa luokkaansa esittävän taiteen historiasa. Ryhmä muusikoita ja filosofeja päätti toteuttaa teoksen säveltäjän ajatusta kunnioittaen. Alun perin 20-minuutti-

Finer uskoo, että käyttämällä tietokonetta hän varmistaa sen, että teoksen esitys todella kestää kauas tulevaisuuteen – ainakin ensimmäisen tuhatvuotisen luuppikierron loppuun asti.

nen pianosävellys venytetään 639 vuoden pituiseksi. Uruilla toteutus voidaan viedä äärimmäisyyksiin, ja esitys onkin suunniteltu soimaan niin pitkään kuin urkujen on arvioitu kestävän.

Organ2/ASLSP:n esitys alkoi tauolla. Hiljaisuutta, joka oli partituurin alkutahdin ensimmäinen merkintä (tauko) kesti 17 kuukautta. Ensimmäiset sävelet soittanut urkuri aloitti työvuronsa 5.2.2002, jolloin hän painoi koskettimistolta soimaan ensimmäiset kolme säveltä. Nämä kolme ääntä soivat 1,5 vuotta. Kokonaisuudessaan teoksen esitys jatkuu yli sukupolvien, sillä viimeinen urkuri päättää työnsä vasta 2600-luvulla.¹⁰

Vieläkin pitkäjänteisempi on Jem Finerin säveltämä Longplayer. 1.000 vuotta kestävä teoksen esitys käynnistyi 1.1.2000 ja päättyy 31.12.2999. Teoksen esittämisestä vastaa tietokoneohjelma. Longplayerin äänilähteenä on rituaalisioittimet, tiibetiläiset soivat kulhot ja gongit, joiden ääniä tietokone yhdistää toisiinsa koneen kuudella raidalla reaaliajassa. Longplayer on maailman hitain sävelletty luuppi, jonka kierto alkaa tuhannen vuoden jälkeen jälleen alusta. Teoksen sisäisessä avaruudessa jokaisella raidalla on myös oma luuppi-syklinsä. Raitojen suhde toisiinsa muuttuu alituisen, sillä luoppien alkukohta siirtyy eteenpäin kahden minuutin välein. Nopein raita siirtyy eteenpäin 0.42361691 sekuntia kerrallaan ja käy läpi luuppikiertonsa neljässä päivässä ja alkaa alusta. Hitain luuppi siirtyy eteenpäin vain 0.000004639 sekuntia kerrallaan ja tämän raidan kierto kestää 1.000 vuotta, jolloin kaikki kuusi raitaa ovat jälleen samassa alkuasetelmassa.

Longplayeria voi kuunnella lontoolaisella majakalla ja Ruffordin puistossa Englannissa, Aleksandrian kirjaston Planetariossa Egyptissä, voimalaitoksella Australiassa ja netin kautta. Hanketta suojelemaan on perustettu säätio ja Finer uskoo, että käyttämällä tietokonetta hän varmistaa sen, että teoksen esitys todella kestää kauas tulevaisuuteen – ainakin ensimmäisen tuhatvuotisen luuppikierron loppuun asti.¹¹

Avaruuden hitaat äänet

Hitaiden äänien eräs äärimmäisyys on revontuliäänien syntyprosessi. Näiden luonnossa syntyvien elektroniäänien syntymekanismi on gigantisen äänigeneraattorin aikaansaannosta. Tässä äänigeneraattorissa äänienergian alkuperä on Auringossa, mutta energia konkretisoituu korvin kuultavaksi vasta törmätessään Maan ilmakehään. Revontuliääniteokseni Aurora Borealis 1 (2002) ja Northern Lights Live (2004)

kenttä-äänitykset tehnyt professori Unto K. Laine kertoi valmistautuvansa äänityksiin seuraamalla satelliittien välittämää informaatiota Auringon pinnalla tapahtuvasta aktiiviteetista. Silloin kun satelliitti antoi tiedon voimakkaista koronapurkauksista Auringon pinnalla sekä siitä, että näiden räjähtävien energiasuihkujen suunta oli kohti Maata, Laineella oli kaksi päivää aikaa varustautua äänityksien tekemiseen. Tämän ajan kesti Auringosta lähtevien energiapurkauksien saapuminen Maan atmosfääriin. Kahdessa päivässä Laine ehti laittaa äänityslaitteensa kuntoon ja matkustaa autollaan otolliseen äänityspaikkaan syrjäseudulle, missä kaupunkimelu tai ympäristöäännet eivät olleet häiriönä. Koska energiasuihkujen matka Auringosta Maahan on pitkä, selvisi niiden tarkempi törmäyskohta satelliitista vasta kaksi tuntia ennen törmäyshetkeä. Hyvällä onnella ne iskeytyivät Maan atmosfääriin Suomen yllä ja äänet tarttuivat Laineen nauhalle. Huonolla onnella ne olisivat iskeyntyneet Kanadan yllä, jolloin koko valmistautumisprosessi olisi ollut turhaa.

Äänien hitaudesta äärimmäisin esimerkki on maailman syntymän, Big Bangin ääni. Vuonna 2001 ensimmäinen todiste syntyäänestä lopulta saatiin. Silloin Etelämantereella sijainnut teleskooppi tavoitti avaruudesta kaikuja, joiden todettiin olleen peräisin alkuräjähdyksen äänestä.¹²

Viitteet

1 MELA Foundation Press Release 2004, <http://melafoundation.org/DHpressFY05.htm>. Youngin Dream House-ääni-installaation nimi on koko pituudessaan: The Base 9:7:4 Symmetry in Prime Time When Centered above and below The Lowest Term Primes in The Range 288 to 224 with The Addition of 279 and 261 in Which The Half of The Symmetric Division Mapped above and Including 288 Consists of The Powers of 2 Multiplied by The Primes within The Ranges of 144 to 128, 72 to 64 and 36 to 32 Which Are Symmetrical to Those Primes in Lowest Terms in The Half of The Symmetric Division Mapped below and Including 224 within The Ranges 126 to 112, 63 to 56 and 31.5 to 28 with The Addition of 119.

2 Alvin Lucier: Music On A Long Thin Wire, Lovely Music CD 1011. Alun perin teos julkaistiin tupla-lp:llä, jolloin katkeamaton ääni on jaettu neljälle levypuoliskolle.

3 Ellen Fullman, <http://www.deepmedia.org/ellenfullman/>. Sivu sisältää lankainstrumenttien teknisiä tietoja, valokuvia sekä biografian.

4 Chris Hughesin toteutuksia Steve Reichin musiikista (mm. Slow Motion Blackbird) Shift-cd:llä (Fontana, 1994). <http://www.chughes.co.uk/>

5 Johnson, Tom: Minimalism in Music: in search of a definition. Introduction for the catalogue for the exhibition of Musica Silenciosa, Museo Reina Sofia, Madrid. 2001.

6 Yves Klein, Selected Writings: <http://www.ubu.com/historical/klein/klein.html>, Symphonie-monoton-silence, mp3 1) <http://www.artep.net/kam/symphony.html>, 2) <http://www.ubu.com/sound/klein.html>

7 Inge, Leif: 9 Beet Stretch, <http://www.notamo2.no/9/>

8 Gann Kyle: Norwegian minimalist raises Beethoven molto adagio bar. Leif Inge's 9 Beet Stretch. The Village Voice, February 18-24, 2004. <http://www.villagevoice.com/music/0407gann.51127.22.html>

9 Petri Kuljuntausta: Momentum-cd (Aureobel 2004), <http://www.aureobel.com>. Tracklist: 1) Canvas (1999), 2) Violin Tone Orchestra (1996), 3) Four Notes (2001), 4) When I Am Laid In Earth (2002), 5) Freedom (1998), 6) Momentum (1998), 7) In the Beginning (2001).

10 Rob Broomby: World's longest music performance starts, BBC News, 5 September, 2001, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1525792.stm>; Anonym.: First notes for 639-year composition, BBC News, 5 February, 2003, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/2728595.stm>

11 Finer, Jem: Longplayer, <http://longplayer.org/>

12 9UK Sunday Times, April 29, 2001 ja Soundscape-lehti, December 2001.